

אליעזר דניאל יסלזון

גלעיני ואביטה נפלאות מתורתך: מהפכת לימוד התנ"ך בימינו

תקציר

המאמר סוקר את ההתפתחות בלימוד התנ"ך בחברה הדתית-לאומית בארץ ישראל, מאז שנות השלושים של המאה הקודמת, בימי העלייה החמישית. המאמר מנסה להציג את האנשים שטיפחו את לימוד התנ"ך דווקא בעת הזאת. המאמר מסיים בתיאור שיטותיהם של שלושת האנשים העיקריים שהביאו לידי שינוי: נחמה ליבוביץ, הרב מרדכי ברויאר והרב ד"ר יואל בן-נון. תרומתם של אלה הייתה חיונית בטיפוח מהפכת הלימוד המתוארת.

מילות מפתח:

ביקורת המקרא; שיטת הבחינות; המדרש כפרשנות; לטייל עם התנ"ך; תנ"ך בגובה העיניים; מדרש התנ"ך הציוני; מחסום השפה העברית; נחמה ליבוביץ; מרדכי ברויאר; יואל בן-נון.

סיפור אישי כפתיחה

בשנות השישים הראשונות של המאה הקודמת הוטל עליי להנחות מדריכים של בני עקיבא בסמינריון ההדרכה השנתי. התבקשתי ללמד את המדריכים כיצד להכין שיעורים העוסקים בפרשת השבוע וכיצד להעבירם בסניפי התנועה.

אני זוכר שהגעתי לשיחה זו עם שני ספרים מומלצים, שכפי הנראה היו אז הספרים היחידים שעסקו בהסבר מקיף של פרשיות השבוע. הספר הראשון היה מארז לא כרוך של גיליונות לפרשת השבוע של נחמה ליבוביץ,¹ והספר השני היה ספרו של הרב יששכר יעקובסון **בינה במקרא** (תל אביב תשי"ג).

עיון בהקדמתו של הרב יעקובסון לספרו מלמד על החדשנות שהעניק לגישתו הפרשנית. הוא סבור שעד לימיו לא ניתנו בידי שוחרי התורה בישראל כלים לעיון רצוף במגוון הפירושים שנכתבו על התורה. הרב יעקובסון החל להעביר ברדיו סדרת שיעורים שבועית, שמטרתה הייתה להנגיש את הפירושים המגוונים לציבור הרחב. הוא עשה זאת בנייתוח של בעיה מרכזית אחת בכל פרשה. בעיה זו הוסברה על דעת הפרשנים השונים בדרך פשוטה וקלה להבנה.

כספרו של הרב יעקובסון נכתב, כבר הייתה נחמה ליבוביץ עסוקה בהפצת גיליונות השאלות שלה לפרשת השבוע, ולכן מזכירה הרב יעקובסון לטובה. עם זאת הוא טורח לציין שמגמותיהם הלימודיות היו שונות.

וכך כתב בהקדמה לספרו:

ספר זה, המוגש לקורא העברי בארצנו ובתפוצות נועד בעיקרו לשמש **פתח והתחלה** לדרך ולמגמה מיוחדת בספרותנו הפרשנית המסועפת והענפה, כדי לקיים מצוות-עשה שהזמן גרמה. **כיוון שמטעמים שונים לא ניתנה לבני דורנו האפשרות לעיון רצוף בפירושים למיניהם כסדרם בתורה, אלא ליחיד סגולה ולמועטים שבמועטים בלבד**, ראינו שיש מקום וצורך לתת בידי האיש מישראל, המשכיל ושוחר תורה ומדע, ספר שידריך ויסייע אותו להתבונן ולהעמיק עיון בעיקרי הסוגיות והבעיות העולות מתוך הקריאה בפרשת השבוע. [...]

העלינו בכל פרשה [...] אחת מבעיותיה - אותה בעיה החשובה בעינינו ביותר להבנת הפרשה - והשתדלנו להבהירה וללבנה מצדדים שונים בהרצאה קלה ופשוטה, המקפת ומשקפת את מבחר הדעות והפירושים, שהובעו בעניין הנדון, החל בפרשנים הראשונים מתקופת התלמוד וכלה בפרשנים האחרונים מן התקופה החדשה, לרבות חשובי המפרשים מבני זמננו. [...] אך עלי להזכיר גם כאן בהכרת הטובה את ה"גיליונות לעיון בפרשת השבוע" מאת ד"ר נחמה ליבוביץ, שנעזרתי בהם בכמה מקומות, אם גם **מגמתם שונה ממגמתו של ספרי** [ההדגשות שלי, אד"ן].²

היום לאחר כיוכל שנים המצב השתנה מן הקצה אל הקצה. נראה שאילו עמדתי היום במצב דומה, הייתי מתקשה לברור את הספרים והחומרים המתאימים מתוך מאות הפרסומים שנכתבו על כל אחת מפרשיות השבוע.

מטרת מאמר זה היא לתאר בקצרה את ההתפתחות הענקית בלימוד התנ"ך בכלל ובלימוד התורה בפרט בימינו. ננסה לבחון מהן הסיבות להתפתחויות אלה, ולציין מי היו המובילים של מהלך מהפכני זה.

מאמר זה עיקרו התפתחות לימוד התנ"ך בציבור הדתי-לאומי בארץ משנות השלושים של המאה הקודמת. היו אלה שנות העלייה החמישית שהביאה ארצה ציבור גדול של אורתודוקסים מודרניים, חניכי שיטת 'תורה עם דרך ארץ' של הרש"ר הירש. המאמר אינו עוסק במהפכת לימוד התנ"ך בחו"ל, ולא בלימוד התנ"ך בקרב האוכלוסייה שאינה משתייכת לציבור הדתי-לאומי, הן משמאלו של ציבור זה והן מימינו. הגדרות אלה מסבירות מדוע אנו

1. ד"ר חיים חמיל הגדיר גיליונות אלה **השלב השני** של פעילותה של נחמה ליבוביץ. השלב הראשון היה הפצת הגיליונות עם השאלות המנחות בלבד, והשלב השלישי היה ההוצאה לאור של העיונים של נחמה לפרשת השבוע שהוציאה לאור המחלקה לנוער ולחלוץ של הסוכנות היהודית החל משנת תשכ"ז. עיינו במכתבו המופיע באתר המוקדש לעבודתה של נחמה ליבוביץ. קרן קשת, **גיליונות נחמה: גיליונות לעיון בפרשת השבוע מאת נחמה ליבוביץ**.

2. ייתכן שהמגמה השונה בעיניו הייתה המקור של ספרו לעומת גיליונותיה של נחמה. המקור לספרו היו ההרצאות השבועיות שמסר ברדיו. המקור למארז הגיליונות של נחמה היה גיליונות השאלות והלימוד העצמי שהפיצה בשנים תש"ב-תשל"ב, כפי שיתואר להלן.

הגבלה זו יקשה עליו לימודו מאוד ונראה שמרוב העצים - הרי הם הפרשנים, לא יוכל לראות את היער, כלומר את עיקר הפרשה הנלמדת.

הלימוד הקבוצתי

ימי העיון בתנ"ך של מכללת הרצוג הפכו מהשתלמות ייעודית למורים לתנ"ך לחגיגת תנ"ך ענקית. אלפים פוקדים את הקמפוס הפורח והמרווח של ישיבת הר עציון ושל המכללה הצמודה לה, ולומדים יחדיו פרקי תנ"ך בשילוב נפלא שבין הפרשנות המסורתית לפרשנות החדשה.

באותו הזמן, אולי מתוך קנאת סופרים, מבקריה של שיטת הלימוד במכללת הרצוג מארגנים ימי לימוד המתקיימים במרכז הארץ. בימי לימוד אלה מדגישים את הלימוד המסורתי ומעדיפים את דרך הלימוד המסורתית על פני שיטת הלימוד החדשנית יותר.

בשל הצלחתם של ימי העיון במכללת הרצוג, הקימה המכללה את אתר 'התנ"ך' המרכז באתר אינטרנט משוכלל ומפותח את גישת מורי המכללה לפרשנות התנ"ך.⁹

פרויקט 929 שהרב בני לאו עומד בראשו מאפשר לאלפים ללמוד בכל יום פרק תנ"ך באמצעות האינטרנט, ובמהלכו הולמד עוסק בהסברם של מומחי תנ"ך ואישי תרבות רבים אחרים לפרק היומי הנלמד.¹⁰

שילוב הנשים

מקומן של הנשים לא נפקד במהפכת לימוד התנ"ך. נראה שכיום אין כל הבדל בתפקודן של הנשים בכל המאפיינים שהוזכרו כאן.

הנשים הן שותפות פעילות ושוות בכל מסגרות הלימוד, ולא פחות מכך הן עוסקות כמו הגברים במחקר התנכי, בפרסום ובהוראה.¹¹

אין ספק שלימוד התנ"ך בקרב הנשים המתואר כאן כאחד ממאפייני לימוד התנ"ך בימינו, הוא גם מרכיב מרכזי וחשוב במהפכת לימוד מקצועות התורה המתחוללת בקרב ציבור הנשים בימינו.¹²

פרסומים המנתחים את התופעה

מהפכת לימוד התנ"ך הניבה בשנים האחרונות ספרים העוסקים בתופעה ומנתחים אותה מבחינה דתית וערכית. ריבוי הלומדים מחייב להגדיר מחדש את גבולות תחומי הלימוד, ואת דרכי הפרשנות שייחשבו לגיטימיים. זו הסיבה להופעתם של שלושה ספרים לפחות שעוסקים במידת הפתיחות הראויה בפרשנות התנ"ך החדשה. כוונתנו לספרים האלה:

- **היא שיחתי - על דרך לימוד התנ"ך:** בעריכת יהושע רייס, ירושלים ואלון שבות תשע"ג. הספר נכתב כתגובה על מחלוקת שפרצה בקיץ תשע"ב על לימוד התנ"ך בחינוך הדתי. מנהיגי מכללת הרצוג חשבו שיהיה זה אך נכון להשתתף בוויכוח ולהציג את עקרונות הלימוד והמחקר התנכי כפי שהם מיושמים בישיבת הר עציון באלון שבות ובמכללת הרצוג הסמוכה אליה.
- **עד היום הזה - שאלות יסוד בלמד התנ"ך:** אמנון בזק, תל אביב תשע"ג. הספר מציג את עמדת חוקר התנ"ך המאמין בן-זמננו, בהתמודדותו עם הבעיות ועם הנושאים שהעלו מאז תחילת המאה הי"ט חוקרי המקרא הנוצריים ומבקרי המקרא.

9. בפרסומי מכללת הרצוג המיועדים לסטודנטים, המכללה הגדירה את דרך הלימוד המיוחדת שלה כך: "הלימודים מבקשים ליצור גשר יחיד במינו בין דרכי הלימוד המסורתיות של חז"ל, ופירושיהם של רבותינו הראשונים והאחרונים, ובין דרכי הלימוד החדשות שהתפתחו בדורות האחרונים. דרך זו משלבת בין מחויבות אמונית ותורנית, ובין שימוש בכלי מחקר ופרשנות מודרנית".

10. מטרת המיזם היא להביא את לימוד התנ"ך לכל חלקי החברה הישראלית. המטרה תושג בקריאה משותפת של 929 פרקי התנ"ך, פרק אחד בכל יום. הצגת הפרקים באתר האינטרנט של המיזם תוארה כך: "(כל פרק יוצג) בליווי מידע מעניין, הסברים קצרים, סרטונים, תמונות, וגם קריינות של הפרק למי שמעדיף להאזין לו. השיח הער סביב הפרק היומי מתנהל הן ברשתות החברתיות והן בקבוצות לימוד, מפגשים ואירועים בעולם האמיתי. משתתפים בו אנשי רוח ותרבות, נשות ציבור ואמנות ובכירי היוצרים והיוצרות בישראל, והוא מציע לכל השותפים לפקוח עיניים סקרניות כלפי גישות חדשות ורבגוניות".

11. כבר היום נשים מעבירות 25% מהשיעורים בימי העיון בתנ"ך במכללת הרצוג, והאחוז עולה משנה לשנה.

12. לימוד התורה בקרב הנשים מבטא מהפכה עצומה בדרך הלימוד התורני של הנשים בכלל. על רקע מהפכה זו התפתח לימוד הנשים בכל חלקי התורה וההלכה, הן התורה שבכתב והן התורה שבעל פה. הלימוד מכשיר את הנשים לתפקידי מנהיגות חינוכית והלכתית, וכבר היום נוכל למצוא מנהיגות רוחניות והלכתיות בקהילות אורתודוקסיות מגוונות בארץ ובעולם. מהפכת לימוד התנ"ך ומהפכת הלימוד התורני הכללי בקרב הנשים הן שתי מהפכות משיקות המחזקות זו את זו. אין ספק שמהפכת הלימוד של כלל מקצועות התורה בקרב הנשים ראויה לדיון רחב ונפרד.

- **בעיני אלוקים ואדם - האדם המאמין ומחקר המקרא:** בעריכת יהודה ברנדס, טובה גנזל וחיותה דויטש, ירושלים תשע"ה. הספר הוא קובץ של מאמרים של חוקרי מקרא רבים המציעים כל מיני דרכים להפגת המתח בין האמונה בקדושת המקרא ובחובתו במצוות הנובעת הימנו ובין החובה האינטלקטואלית ללמוד את המקרא למידה מדעית.

לאחר הצגת מאפייני המהפכה ננסה להציג את הרקע לצמיחתה. נפרט תחילה חמש סיבות לעיכוב לימוד התנ"ך, ולאחר מכן נתאר את חמשת התנאים המטפחים לימוד זה.

לומדים תנ"ך - הרקע המעכב

התורה שבעל פה - דרך הלימוד הנבחרת והבלעדית

חז"ל הורו לנו בעבודה זרה יט, ב: "לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה ושלש בתלמוד".

וכך גם פסק הרמב"ם, בהלכות תלמוד תורה א, יא:

והייב לשלש את זמן למידתו, שליש בתורה שבכתב, ושלש בתורה שבעל פה, ושלש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו ויוציא דבר מדבר וידמה דבר לדבר ויבין במדות שהתורה נדרשת בהן [...] וענין זה הוא הנקרא גמרא.

מצינו כאן הנחיה מפורשת להשקיע חלק ניכר מזמן הלימוד במקרא דווקא. אך מתברר שהלומדים במהלך הדורות לא נהגו כך. הם העדיפו להסתמך על דברי רבנו תם שטען שבלמוד התלמוד אנו יוצאים ידי חובת הלימוד המשולשת, הכוללת מקרא משנה ותלמוד. וכך כתב רבנו תם בתוספות בסנהדרין כד, א ד"ה בלולה:

מאי בבל? אמר רבי יוחנן: **בלולה במקרא, בלולה במשנה, בלולה בתלמוד. פירש רבינו תם**
בתלמוד שלנו אנו פוטרין עצמנו ממה שאמרו חכמים (מסכת ע"ז דף יט.) לעולם ישלש
אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בש"ס [ההדגשה שלי, אד"נ].

הסתמכות זו של הלומדים על דברי רבנו תם, גרמה למיעוט העיסוק הישיר בתורה. לימוד התורה שאכן התקיים מלבד לימוד הגמרא, היה קריאת שניים מקרא ואחד תרגום, כשהתרגום מוחלף לעיתים בפירושו של רש"י, על פי האמור בשו"ע.¹³

כך עוצב במשך כ-800 שנה הלימוד התורני, שמרכזו היה העיסוק בתורה שבעל פה, כפי שהיא מנוסחת בתלמוד הבבלי. כך התרכז הלימוד אצל הרבנים והמנהיגים, וכן אצל מיעוט של תלמידי החכמים שבכל דור. הלומדים התעמקו בתלמוד ובהלכה הנגזרת ממנו. הלימוד של התנ"ך כנושא נפרד, הלך ונעלם. בד בבד מעטים היו הפרשנים שכתבו פירושים חדשים על התורה ועל התנ"ך, והשפעתם על כלל הלומדים הייתה מועטת ביותר.¹⁴ מציאות זו השתנתה במידה בולטת במאה הי"ט ותחילת המאה הכ' למניינם. בתגובה על התפתחות ההשכלה, התבססותה של ביקורת המקרא ומתקפות של התנועה היהודית הליברלית במרכז אירופה, נכתבו בתוך כמה עשרות שנים כתריסר פירושים חדשים.¹⁵

בדרך כלל היו אלה פירושים ייעודיים שמטרתם להציג תשובה הולמת לגישתם של מבקרי המקרא. כמה מהפרשנים ניסו להציג תשובה הולמת לקריאתם של המחשבים, שחרגו מהמסורת וניסו להתאים את מצוות התורה שבכתב ובעל פה למציאות המודרנית, כפי שזו נתפסה בעיניהם. מנגד הפרשנים ניסו להוכיח שתורה כפי שהיא עדיין רלוונטית גם בסביבה המודרנית והמתחדשת.¹⁶

הופעתם של פרשני המאה הי"ט אכן העשירה ביותר את עולם הפרשנות, אך גם תופעה זו לא הרחיבה את מעגלי

13. שו"ע או"ח רפ"ה. "אם למד הפרשה בפירוש רש"י, חשוב כמו תרגום. וירא שמים יקרא תרגום וגם פירוש רש"י".

14. ראו על כך בהרחבה בספרו של מ' ברויאר, **אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה**, בעריכת י' חובב, ירושלים תשס"ד. הנושא נדון בפרק השלישי ובפרק הרביעי העוסקים בתוכניות הלימודים של הישיבות, ובעיקר בקטע העוסק בלימודי התלמוד (עמ' 83), ובקטע העוסק בלימודי המקרא (עמ' 116). ראו גם מאמרו של הרב י' בן-נון, "על לימוד תנ"ך בישיבות", י' רייס (עורך). **היא שיחת: על דרך לימוד התנ"ך**, ירושלים תשע"ג, עמ' 180-157. הספר הזכר לעיל בפרק העוסק בפרסומים. ראו גם י' ברנדס, **'הויכוח על הוראת התנ"ך בדורות האחרונים', חמדעת, א (תשנ"ז)**, עמ' 70-81.

15. הבולטים שבהם הם פירוש הרש"ר הירש, פירוש הרב מ"ל וייזר – המלבי"ם, פירוש הכתב והקבלה, פירושו של שד"ל, פירוש הרד"צ הופמן, פירוש המשך חכמה, פירוש העמק דבר של הנצי"ב, פירוש האזניים לתורה של אב"ד לוצק הרב זלמן סורוצקין ועוד.

16. ראו מאמרו של מ' גרוס, 'דרכי פרשנות לתורה במאה הי"ט לאור הפולמוס הפנים-דתי של התקופה', **מים מדליו**, 13 (תשס"ב), עמ' 107-138.

הלומדים של התנ"ך במידה ניכרת.

תחושות של התבטלות לנוכח הפרשנים הקודמים

כאמור פרשנות המאה הי"ט לא הביאה לפריצתו של לימוד התנ"ך לחוגים רחבים, ואולי אף נוצרה כאן דווקא מציאות הפוכה. ריבוי הפרשנים במאה הי"ט והצטרפותם לעשרות פרשנים של ימי הביניים והפרשנים של העת החדשה, החליש עוד את המוטיבציה לכתיבה פרשנית חדשה ומחדשת. מגוון הפירושים העצום שהתקבל, הורה ללומד המצוי שכביכול הכול כבר נכתב והכול כבר נאמר, ושמעיינות היצירה והחידוש כמעט ונסתתמו. כך נוצר מצב שבו הגבלת האפשרות לחדש וליצור, מגבילה גם את החשק ואת הדחף לעסוק בדברי התורה והתנ"ך.¹⁷

המקרא אינו מקור הלכתי

חיי היהודי המאמין הוכתבו מאז ומתמיד באמצעות התורה שבעל פה, ופחות באמצעות התורה שבכתב. בקשתנו היומית להתעמק בלימוד התורה כפי שהיא מופיעה בברכות קריאת שמע של שחרית, "ותן בלבנו להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד", מסתיימת בתכליתו של הלימוד "לשמוע לעשות ולקיים". תכלית מעשית זו היא שהכתיבה את תוכני הלימוד. התנ"ך עצמו לא יכול לשמש מקור להלכה ולהתנהלות הראויה, ולכן לימוד התנ"ך לא טופח כפי שציין רבנו תם בקטע התוספות שהובא לעיל. דומה שגם היום אם נבחן את תוכניות הלימודים של הישיבות הליטאיות בארץ ובעולם, נמצא שהגמרא וההלכה הם עדיין התכנים העיקריים והיחידים, ושכמעט ואין עיסוק בפרקי התנ"ך.¹⁸

הסתייגות מביקורת המקרא

העיסוק המועט יחסית בלימוד התנ"ך כפי שתואר לעיל, הושפע גם מההסתייגות המוחלטת מביקורת המקרא. ביקורת המקרא הנרחבת שגרמה לתגובה נגדית ולפריחתה של הפרשנות האורתודוקסית במאה הי"ט, גרמה בו בזמן להתרחקות נוספת של הציבור הרחב מהעיסוק בתנ"ך. נוצרה כאן תופעה של "במופלא ממך אל תדרוש". כשם שראוי ללומד הרגיל להימנע מלעסוק בדברי קבלה ובתורות הנסתר העלולים להביאו למחוזות דעת שליליים ופסולים, כך ראוי לו לאדם להימנע מלעסוק בפרקי תנ"ך קשים, שהקשיים שלהם מודגשים ומועצמים בידי מבקרי המקרא הרואים בתנ"ך ספר של חולין.

הסתייגות מהמדרש הציוני

התנועה הציונית שהייתה חילונית במקורה, חיפשה קישורים ראויים למסורת ולהיסטוריה היהודיים. התנועה חיפשה קישורים שלא יחייבו אותה להמשיך ולשמוע מצוות מצד אחד, ומצד אחר יקשרו אותה לרעיונות המוסריים והאנושיים המצויים בתנ"ך בכלל, ובספרי הנביאים בפרט. כך הפך התנ"ך בפרשנותו החדשה לקודקס הציוני המרכזי.¹⁹

היהדות האורתודוקסית הסתייגה מהמדרש הציוני החילוני. ההסתייגות הייתה כפולה: הסתייגות מהמסקנות האופרטיביות החילוניות שנלמדו מהמדרש הציוני, וגם הסתייגות מהפרשנות המסולפת שעלתה ממדרש חילוני זה.

נראה שגם כאן התעוררה תגובה מסתייגת. בדומה לברירה מהתנ"ך בשל ביקורת המקרא שתוארה בסעיף הקודם, התעוררה תגובה מסתייגת בשל ניכוס התנ"ך בידי התנועה ציונית, ניכוס שהיה מלווה במדרש חדש ומתריס.²⁰

17. ביטוי לתחושה שכזו מצוי בדברי הנצי"ב בהקדמה לפירושו העמק שאלה על שאילות דרב אחאי גאון. הוא קבע שם "שמי שאינו תלמיד חכם, אין לו להתקשט בכ"ד מקראי קודש. פירוש שאין לו לעשות פירושים ולהפשיט [לפרש בדרך הפשט, אד"י]. ומי שרוצה להפשיט לפי דעתו כל עוד לא עמד על דעת חז"ל, יש לחוש שהוא אפיקורס ומטה המקראות אחר דעתו".

18. בריואר (לעיל הערה 14) תיאר זאת בפרק שנים עשר האחרון של ספרו, שכותרתו 'אחרית דבר' (עמ' 481).

19. כדוגמה כדאי להביא את דבריו הידועים של דוד בן גוריון לפני ועדת פיל – הוועדה המלכותית הבריטית לארץ ישראל, בתחילת שנת 1937: "זכותנו ביחס לארץ-ישראל נובעת לא מהמנדט והצהרת-בלפור. היא קודמת לאלה. היו"ר הנכבד של הוועדה המלכותית, או אחד מחבריו, אמר באחת הישיבות, כי המנדט [הבריטי] הוא ה"בייבל" (תנ"ך) של הציונות. [...] היינו שמחים לשמוע דבר כזה מפיכם. אך אני יכול לומר בשם העם היהודי את ההיפך: התנ"ך הוא המנדט שלנו, התנ"ך שנכתב על-ידינו, בשפתנו העברית ובארץ הזאת עצמה, הוא-הוא המנדט שלנו" [ההדגשה במקור]. <https://benyehuda.org/read/2520>.

20. פרופסור אוריאל סימון מנתח בפירוט רב את התפתחותו של המדרש הציוני, ראו א' סימון, 'מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי', א' סימון (עורך), **בקש שלום ורדפהו: שאלות השעה באור המקרא, המקרא באור שאלות השעה**, תל אביב תשס"ב, עמ' 23-48. סימון

לומדים תנ"ך - מטפחי הפריחה

לצד הסיבות ההיסטוריות שגרמו ליהדות הדתית-לאומית להסתייג מהעיסוק בתנ"ך, התפתחו מספר סיבות מטפחות.

ביטל מחסום השפה

תחיית השפה העברית ושכלול הכלים להבנת השפה ולימודה, הביאו לידי כך שמרבית תושבי הארץ מבינים את השפה העברית על בוריה. מספרם של דוברי העברית גדול ועצום. מתוך כך יכול התלמיד המצוי לגשת אל התנ"ך ולהבין במידה סבירה את שנאמר בו.

מדובר בחידוש עצום. התנ"ך עצמו כמו מרבית הספרות שנכתבה סביבו, ההמונים קוראים בהם בלי מחסום ובלי קושי. זו היא הנגשת התנ"ך האולטימטיבית של דורנו.

השיבה למולדת

המעשה הציוני, הקמת המדינה והשיבה למולדת הביאו את הציבור לחיות על בימת התנ"ך. המחסום הגאוגרפי בוטל. תושבי המדינה וכל מי שחי בארץ מסוגלים ללמוד תנ"ך במקום ההתרחשות עצמה. הנוף, הצומח והחי המתוארים ניבטים אלינו מחלון בית המדרש. מבלי שכיוונו לכך, לימוד התנ"ך הפך ללימוד רלוונטי יותר ומחובר יותר.

תגובה על אימוץ התנ"ך בידי הציונות החילונית

הזכרנו בקטע הקודם את ההסתייגות של הלומד הדתי-לאומי מללמוד תנ"ך, בעת שהציוני החילוני אימץ אותו והביא לידי לימוד שאינו ראוי. אך בו בזמן היו כאלה שדווקא דורבנו ללמוד את התנ"ך ולהמציא את התשובות למדרש החילוני.²¹

הלומד המאמין מאותגר באמצעות המדרש החילוני. הוא חייב להרגיע את עצמו ואת סביבתו בהמצאת פירושים ראויים שיתיישבו עם השקפת עולמו וידחו את המדרש החילוני עם גישתו השונה.

אקדמאים שומרי מצוות

פרק חשוב בהתפתחותה של הקהילה הדתית-לאומית בארץ, קשור לבנייה איטית אך מתמדת של ציבור אנשי המדע שומרי התורה.²²

אלה מביאים ללימודי היהדות שלהם את שיטות הלימוד האקדמיות. חדירת האקדמיה ללימוד התנ"ך או חדירת האדם המאמין לאקדמיה, יצרה למעשה מציאות חדשה.

האקדמאי לומד בדרך אחרת. הוא מביא עימו פתיחות גדולה יותר מזו של תלמיד הישיבה. הוא שואל יותר, חוקר יותר וכנראה גם מסודר יותר בחקר הדברים ובהצגתם. מכאן נובעת כנראה גם העדיפות שיש לו בהפצת מחקרו בציבור הרחב.

אין בדברים אלה חלילה משום זלזול בחובשי בית המדרש שלא ביקרו באקדמיה. רבים מחובשי בית המדרש לומדים למידה אקדמית, אף שלא ביקרו שם מעולם. אך נראה שהתופעה מתעצמת ביותר בשל הריבוי הגדול של מדענים שומרי תורה.

נראה שהריבוי וההתבססות של חוקרי המקרא שומרי התורה, אף הביאו להוצאה לאור של פירוש דעת מקרא

מבחין במאמרו בחמישה שלבים בגישתה של הציונות כלפי התנ"ך: שלב א – התעלמות טוטלית מהדרש המסורתי, ואימוץ התנ"ך כ'ספר הקודש של הציונות החילונית'; שלב ב – יצירת דרש חדש וחילוני שגייס את התנ"ך למעשה הציוני. זהו השלב שהציונות אימצה ביטויים תנכיים וקידשה אותם. לדוגמה חלוצים, מעפילים, לארץ ועוד; שלב ג – פיתוח מקביל של חקר המקרא האקדמי שהתבטא בגלוי רב בפרסומה של האנציקלופדיה המקראית בשנות החמישים של המאה הקודמת; שלב ד – ניתוק הקשרים ההדוקים עם התנ"ך; שלב ה – שיבה מחודשת אל לימוד התנ"ך כפשוטו, בחיפוש אחר זיקה ליהדות ללא מחויבות הלכתית. לפי סימון ככל שלמדרש התנ"ך החילוני נודע מקום מרכזי יותר בתרבות הציונית, כן הרפתה ממנו היהדות הדתית-לאומית.

21. מדובר כאן בתופעה סוציולוגית דיכטומית. תמריץ מסוים (trigger) גורם לשתי תופעות סוציולוגיות הפוכות בקרב חלקי אוכלוסייה מגוונים. מחנה מסוים 'בורח' מהבעיה ומתעלם ממנה, בשעה שמחנה אחר מתעמת איתה ומחפש תגובה הולמת.

22. תנועת אנשי מדע שומרי תורה החלה לפעול בעיקר בגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה. פעילותם הושפעה ביותר משיטת 'תורה עם דרך ארץ' של הרש"ר הירש. בריחתם של המדענים מאירופה לארה"ב ולאחר ישראל לאחר עליית היטלר לשלטון בשנת 1933, הביאה לידי ייסוד התנועה תחילה בארה"ב בשנת 1947, וכעשרים שנה לאחר מכן גם בארץ. היום משולבים אנשי מדע שומרי מצוות בכל שטחי המדע והחיים.

של מוסד הרב קוק. מדובר בניסיון לכתוב פרשנות צמודה לפסוקים, המגדירה עצמה מסורתית-מדעית.²³

ההתפתחות הטכנולוגית

ההתפתחות הטכנולוגית העצומה בתחומי המחשוב והתקשורת ('התקשוב') שינתה לחלוטין את שיטות הלימוד ואת שיטות ההפצה של שיעורי התנ"ך ומחקריו.

מאגרי המדע הממוחשבים ומנועי החיפוש המשוכללים העלו את רוב הלומדים לדרגה של 'סיני', ה'בקי' כמעט בכל התורה כולה.

האחסון הממוחשב של כל חידושי התורה מאפשר ללומד להשוות את מה שלמד ומצא בעצמו, למה שנכתב על כך במאות מקומות מגוונים. הלומד יכול להזמין מייד מהמרששת (Internet) את כל מה שנכתב בעבר על נושא תלמודו הנוכחי.

נוסף על כך ההתפתחות הטכנולוגית גרמה שאפשר מייד להפיץ ולהדפיס בקלות רבה את הפרשנות ואת הרעיונות של הלומד. אם בעבר למדו רבים אך פרסמו מעטים, הרי היום רבים מאוד הלומדים המפיצים תורתם באמצעות המרשתת, או באמצעות הפצה כמעט המונית של חומר מודפס.²⁴

מובילי השינוי - המהפכנים

בפרקים הקודמים הצגנו את מעכבי לימוד התנ"ך ואת מטפחי הלימוד שהשפיעו על התפתחות לימוד התנ"ך בקרב החברה הדתית-לאומית בארץ. על רקע זה החלה פעילותם של שלושה מובילי השינוי, שלהערכתנו היו המעצבים העיקריים של מהפכת לימוד התנ"ך.²⁵ ננסה לתאר את פועלם של המהפכנים אלה.

א. נחמה ליבוביץ (1905-1997)

עלייה לארץ ופריקט הגיליונות

נחמה ליבוביץ עלתה לארץ בשנת 1930 לאחר סיום לימודיה האקדמיים באוניברסיטת מרבורג שבגרמניה. סמוך למועד עלייתה לארץ, היא נקלטה כמוֹרָה במוסדות החינוך הדתיים והתמקדה בהוראת תנ"ך ובמתודיקה של הוראת התנ"ך. מהר מאוד נענתה לבקשות של קהלים מסוימים שפנו אליה וביקשו שתלמד אותם תנ"ך, ובעיקר את חמשת חומשי התורה. מתוך כך עמדה על המגבלות שבשלב נמנע הציבור הרגיל ('הבעלבים') ללמוד תורה ותנ"ך בדרך ראויה.

הפתרון המהפכני שמצאה לכך היו הגיליונות לפרשת השבוע. אלה הם השאלונים שהחלה להפיץ בתחילת שנת תש"ב-1941.²⁶

במשך שלושים שנה ברציפות שלחה נחמה גיליונות שבועיים למאות לומדים. בכל גיליון הציגה לפני הלומד מספר שאלות מנחות, וקראה ללומדים לשלוח אליה את התשובות. היא טרחה לבדוק כל גיליון ולהחזירו אל הלומד שענה על השאלות, עם ההערות והתיקונים שלה.

במכתב ששלחה אל פותרי הגיליונות עם סיום מחזור הלימוד הראשון של התורה בתחילת שנת תש"ג, היא

23. נראה שיש גם כאן תופעה סוציולוגית כפולה, כפי שתוארה בהערה 21 לעיל. לצד טיפוח לימוד התנ"ך בשיטות אקדמיות, האקדמיה הביאה עימה לחקר התנ"ך גם את השיטה הדיכטומית המבדילה בין מדע לדת. המדען הדתי עוסק בדיסציפלינה המדעית ובדיסציפלינה האמונית כשתי דיסציפלינות נפרדות לחלוטין. נראה שבמדעי הטבע היה זה פרופ' ישעיהו ליבוביץ שניסח זאת. טענתו הייתה שהתנ"ך אינו ספר מדע ולא ספר היסטוריה, ולכן לא תיתכן כל סתירה בינו ובין כל מדע אחר. הפרדה עקרונית מעין זו חדרה גם לחקר התנ"ך עצמו. אין זה חזיון נדיר למצוא היום באוניברסיטאות חוקרי תנ"ך שומרי תורה ומצוות המנתחים את התנ"ך בגישה המדעית החילונית, ואפילו בגישה של ביקורת המקרא, מבלי שהדבר מפריע להם כהוא זה באורטופרקטיקה שלהם.

24. וכבר הזכרנו לעיל את מיזם 929 ואת אתר התנ"ך של מכללת הרצוג, שלא היו באים לעולם לולא התשתית האינטרנטית המאפשרת הפצת המידע המסודר בלחיצת כפתור.

25. אפיון המובילים ובחירת המהפכנים הראשיים של מהפכת לימוד התנ"ך חייבים להתבסס על הרושם החזק שהיה למובילים אלה לעומת מובילים אחרים מהתחום. הבעיה היא שאין במקרה שלנו מערכת מסודרת של הערכה ובחינה. לדוגמה לא נוכל להשתמש במדד של אזכור מאמריו של המהפכן בפרסומים של לומדי התנ"ך, מאחר שלימוד התנ"ך נעשה בדרך כלל בבתי המדרש שבהם מספר הפרסומים זעום. לכן ביססנו כאן את אפיון מובילי השינוי על ההערכה שזכו לה ממי שעסקו בחקר תופעת לימוד התנ"ך בדורנו. כמו כן נבדקה ההשפעה שהייתה למובילי השינוי על דרך ההוראה ועל דרך הלימוד במוסדות שלימוד התנ"ך מפותח בהם.

26. ראו תיאור מפורט ומרגש על הצורך המעשי במשלוח הגיליונות בשלהי שנת תש"א, באוטוביוגרפיה של נחמה שכתבה ח' דויטש, **נחמה: סיפור חייה של נחמה ליבוביץ**, בעריכת ט' וישנה, תל-אביב תשס"ח, עמ' 101.

מציינת את היעדים שביקשה לממש באמצעות חיבור הגיליונות והפצתם בקרב הלומדים.²⁷ המעניין הוא שהיעדים שעמדו לפני בתחילת עבודתה המהפכנית בשנת תש"ב, הם שעיצבו את כל עבודתה ההוראתית והחינוכית במשך יובל שנים עד לפטירתה בשנת תשנ"ז.

הצורך בהפצת הגיליונות

נחמה מצאה שלומדי התנ"ך ובעיקר לומדי התורה המבוגרים לומדים בשיעורים או בהרצאות פרונטליות. שתי המסגרות האלה מאופיינות ב**פסיביות של השומע**. לשיטתה, הלימוד הפסיבי אינו מאפשר ירידה לעומקם של דברים. כדי להעמיק את הבנתו, על הלומד להתייחד עם הספר ולעמול בעצמו עם פסוקיו ותכניו. אך בלימוד העצמי יש סכנה והיא שהלומד ישתקע בהבנה מוטעית של הפסוקים. לכן נחמה השכילה להציג לפני הלומד העצמאי שאלות מנחות ומכוונות, כך שיוכל להתמודד כראוי עם החומר הנלמד מבלי להסתכן ומבלי לפתח הבנות מוטעות.

וכך תיארה זאת במכתבה:

עבודה רוחנית ממש, התאמצות, יגיעה, אין עם שמיעה [פסיבית, אד"ן] זו. אם רוצים אנו בעבודה רוחנית פוריה, יש צורך [נוסף על ההרצאות] להביא את הלומד ישר אל הספר, להעמידו פנים אל פנים ממולו, להרגילו להתבודדות ולהתייחדות עם ספרו [...] כדי שיהפך החבר שהיה רק "קהל" מקשיב - "אחד היושב והוגה בתורה".

ואולם לימוד זה, לימוד עצמאי מתוך הספר בלי מורה ומסביר, קשיים בו: לא בזה הצרה שאין הלומד מבין את הכתוב, אלא בזה שהוא חושב שהבין, בשעה שלא הבין. אם אינו מבין מלה או ביטוי - מיד ירגיש בחסרונו, יחפש מוצא וימצאנו. אך כשהמילים מובנות, המשפטים ברורים, יראה הכול כחלק ופשוט, והוא בטוח ש"אין כאן מה להבין". וזו היא אי-הבנתו, כי לא ראה: מה חידוש בדבר, מה בא ללמדנו, כנגד מה נאמרו הדברים, "לריבוי מה", "למיעוטי מה", ומה המסקנות הנובעות מתוכם? והעיקר: הוא לא שאל עצמו כל השאלות האלה, כי לא הרגיש שיש כאן מקום לשאלות [הסוגריים במקור אלא אם כן מצוין אחרת].

ההדגשות שלי, אד"ן.²⁸

הגיליונות של נחמה היו אמורים להנחות את הלומד ולהביאו ללימוד הנכון. השאלות שבגיליונות עוצרות את שטף הקריאה הסתמית, שלפי נחמה נובע מעצלות המחשבה. עצירת שטף הקריאה מעוררת את הלומד לדון בשאלות החינוכיות להבנה יסודית.

במכתבה נחמה מדמה את הקורא של הפסוקים ברצף ללא הפסקה, למי שיושב במכונית ומראות הנוף עוברים ביעף והוא רואם ואינו רואם. לעומתו, המפסיק קריאתו ופונה לשאלות שבגיליון, דומה בעיניה "כמי שמטפס ברגליו בין צוקי ההרים, ומראות הנוף מתגלים לו מתוך עמל ויגיעה עם כל עלייה נוספת יותר ויותר".²⁹

היחס הנדרש אל פרשני המקרא

במכתבה נחמה מזכירה את הדעה שהייתה מקובלת על חלק מהלומדים, שלפיה עדיף לימוד ישיר, בלי הטיה שעלולה להתקבל מעיון מקדים בפרשנות העתיקה. נחמה עונה על כך בענווה המאפיינת אותה, וטוענת שהלימוד האמיתי חייב להישען על הבנתם הקודמת של גדולי הפרשנים. וכך כתבה:

הדרך הטובה ביותר להגיע להבנה עצמית של התורה היא - לימוד הבנתם של גדולי התורה! מי שימנע ילד וצעיר מקריאת ספרים ומשמיעת שיחות בין בני אדם חכמים וגבונים, כדי לשמור על מקוריותו - לא יחנך על-ידי-כך הוגה דעות מקורי - כי אם יוליד אלם וטמטום! [ההדגשה שלי, אד"ן].³⁰

27. המכתב הודפס בביטאון הקיבוץ הדתי עלונים (תשרי תש"ג). המכתב הודפס בספרם של מ' ארנד, ר' בן-מאיר וג' כהן (עורכים), פרקי נחמה: ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, ירושלים תשס"א. המכתב מופיע בחלקו האחרון של הספר שכותרתו 'משולחנה של נחמה' (עמ' 451-455). המכתב הועתק גם למרשתת, באתר המוקדש לנחמה ולעבודותיה, ראו קרן קשת (לעיל הערה 1). כאן הלכנו לפי שיטתו של הרב יהודה עמיטל ע"ה, שטען שעדיף ללמוד שיטה פרשנית או הגותית חדשה דווקא מעיון במאמר הראשון שתיאר שיטה זו. עיינו על כך עוד בהערה 49 להלן.

28. שם, עמ' 451.

29. שם, שם.

30. שם, עמ' 453.

לאחר שהבהירה את הצורך בלימוד מונחה ולאחר שהבהירה שיש לעסוק כדבר שבשגרה בפרשנות הקדומה, היא מפרטת את צורת הלימוד ההכרחית והנכונה של פרשנות זו. הבנה מלאה של דברי הפרשן מחייבת את הלומד להבין מהו הקושי שהפרשן התמודד עימו, וכן מדוע בחר הפרשן פירוש מסוים מתוך מספר חלופות שעמדו לפניו. וכך תיאר זה:

המתחיל בעיון בהם (ואולי לא רק המתחיל), סכנה נשקפת לו שיהיה במצב של מי שאינו יודע שאינו יודע. יקרא את הפסוק, יקרא את הפרשן, "הפסוק אומר...", הפרשן אומר... נכון, מובן. הלאה". ולא חש ולא הרגיש שלא הבין. כי להבין פירוש אין משמעו להבין בלבד את אשר אמר המפרש, אלא להבין גם את אשר לא אמר. פירוש - בהרבה מקרים - אינו אלא החלטה, הכרעה לגבי אפשרות אחת מן האפשרויות הגנוזות בפסוק. הפרשן באמרו: "הבן את הפסוק ככה, באופן פלוני" התכוון לאמרו: "אל תבינהו באופן אלמוני או פלמוני" [...]. מי שהבין רק את הפירוש שהפרשן מחייב, מבלי להבין את הפירושים האחרים הגנוזים בפסוק שהפרשן שוללם (בלי להזכירם) - הבין את הפרשן הבנה מילולית בלבד. כל זמן שלא הבין את האפשרויות האחרות הגנוזות בפסוק, לא ראה "לאפוקי מאי" נאמרו דברי הפרשן, לא הבין בכלל את נחיצות דבריו, דברי הפרשן הם בשבילו "מובנים מאליהם", כלומר - מיותרים. כדי להרחיק את הלומד מקריאה שטחית, מחוסרת הבנה זו, באו השאלות התדירות בשאלונים: מה קשה למפרשים? כלומר מה היא הטעות האפשרית שממנה הוא בא להצילני. ומי שאינו יודע לענות עליהן, הרי הוא במצב של מי שמושיטים לו מים חיים, והוא עדיין לא הרגיש בצימאון. היידע להעריך את המים, היבין מה פירושם של מים חיים בצייה? [...]

גם אחר זה יש לשאול: פירוש א' על כל מעלותיו הן היה גלוי לפני פרשן ב', וכן פירוש ב' על כל מעלותיו ידוע היה ברוב המקרים גם לפרשן א', מדוע בכל זאת דחה א' את פירושו של ב' - וב' את פירושו של א'? למטרה זו נשאלו בשאלונים השאלה: מה הן "מעלותיו" ו"מגרעותיו" של כל פירוש? [הסוגריים במקור, אד"י].³¹

המסר החינוכי הנלמד מהמקרא

נוסף על תיאור צורת הלימוד הנדרשת כדי לרדת לעומקם של דברי הפסוקים ושל הפרשנות הנלווית אליהם, על הלומד להפנים שלספר התנ"ך מסרים חינוכיים והשקפתיים שגם אותם יש לחשוף. מכאן עולה המסקנה שיש להציע ללומד גם טקסטים הגותיים הקשורים לפרשה הנלמדת. וכך כתבה זאת במכתבה:

וכדי להרחיב עוד את היריעה וכדי להראות שהבנת הפסוק אינה עניין פילולוגי גרידא של בירור מילים וצורות דקדוקיות, כי אם שפסוק בהבנה מסוימת מהוה לבנה בבניין של [...] השקפת-עולם יהודית - לשם זה הובאו גם קטעים מתוך ספרי מחקר וספרי מוסר הקשורים לפסוק: קטעים מן המורה, הכוזרי, העקרים, העקדה, חובת הלבבות, החנוך וכדומה.³²

הקריאה הצמודה

הבאנו את עיקרי שיטת לימודה של נחמה מתוך מכתבה ללומדי הגיליונות, לאחר מחזור הלימודים הראשון שהסתיים בשמחת תורה תש"ג. בשנת תשל"ד פרסמה נחמה עוד מאמר מנחה שכותרתו הייתה כיצד לקרוא פרק בתנ"ך. היא הדגימה בו את דרך הלימוד שלה, כשהיא מדגישה את חשיבותה של הקריאה הצמודה הבוחנת כל מילה במקרא, וכן את הסדר המפורט של הופעת המילים בפסוק. גם כאן היא מצטנעת וטוענת שהיא רק מיישמת את שכבר הדגישו הפרשנים המסורתיים, ואת שלמדה בחוג לספרות באוניברסיטה העברית מהפרופסור לודוויג שטראוס. וכך כתבה:

למדתי לקרוא תנ"ך מפי מפרשינו הגדולים שבימי-הביניים, מפי רש"י, רמב"ן ורשב"ם ומפי אחרונים ההולכים עוד במובן ידוע בעקבותיהם, כמלבי"ם ובעל "העמק דבר". ואף-על-פי שרחוקים הם כל אלה זה מזה בגישותיהם ובשיטותיהם הפרשניות, ורחוקים הם בגישתם היסודית מאותה הפרשנות שלמדנו (פרופסור לודוויג) שטראוס, הנה בכל-זאת היה דבר

31. שם, עמ' 452.

32. שם, עמ' 452-453.

אחד משותף לכולם, להם ולשטראוס, - והוא דבר אשר לדעתי כל-כך חשוב ללמוד: הרצינות אשר בה הם מתיחסים למלה הכתובה, לכל מלה, לא רק למלה הגדולה הרוויה משמעות עמוקה, הטעונה חומר-נפץ דתי-רעיוני כמו "קדושה", "משפט", "צדקה", "חסד ואמת", "סגולה", אלא אף למלה הקטנה, החיוורת, למלת-יחס, למלת-קשר, ל'החיבור', אותו יחס של רצינות, אותו קשב מתוח לא רק לחומר המלים אלא אף לסדר המלים, למבנה המשפט, לחזרה על מלים, לכפל במלים שונות, לכל נאמר - ולבלתי-נאמר [ההדגשות שלי חוץ מהמילה 'לכל' שהופיעה מודגשת במקור, אד"ן].³³

מפעלים נוספים

נחמה המשיכה בהפצת גיליונותיה ובבדיקתן במשך שלושים שנה. בשנת תשי"ד הוסיפה לגיליונות גם את העיונים, שנשלחו בכל שבוע לצד משלוח הגיליונות. העיונים היו חוברות קצרות, חוברת לכל פרשה, שבהן נחמה ניתנה נושא אחד מתוך הפרשה. חוברות העיונים שימשו בסיס לפרסום ספריה של נחמה, כעשר שנים לאחר מכן. חמשת ספריה על פרשיות התורה כונו **עיונים בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים**. המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית העולמית פרסמה אותם משנת תשכ"ז (הוצאה לאור של ספר בראשית) עד שנת תשנ"ו שבה הושלמה מלאכת ההוצאה לאור של חמשת ספריה. הספרים תורגמו חיש מהר לשפות אחרות, והופצו בארץ ובעולם כספרי היסוד לכל החפץ ללמוד וללמד את פרשיות השבוע על פי שיטתה של נחמה.

המהפכות של נחמה

חדשנותה של נחמה בהפצת לימוד התנ"ך בכלל והתורה בפרט, ניכרת בנושאים האלה:

1. ביזור הלימוד והערכת הלומד

נחמה הייתה הראשונה שהבינה שאפשר לבזר את הלימוד, ולהסתמך על יוזמתם של היחידים ועל חשקם האישי לעסוק בדברי תורה. הנחה זו מבטאת גם את האמון הרב שנתנה בתלמידיה. התורה פתוחה לכול, והכול מסוגלים ללמוד אותה בעצמם עם הנחיה מתאימה.

2. הקשר האישי

נחמה הייתה הראשונה שהציגה מודל לימוד מבוצר, עם שמירה על קשר אישי הדוק עם כל לומדיה. היא טרחה לקרוא כל שורה מתשובות התלמידים ולעסוק בהם. היא עומדת נפעמת בפני ההתמדה של תלמידיה, ומזכירה לעיתים מזומנות את מעגל הלומדים הרחב ואת מגוון המקומות שהתשובות מגיעות אליה מהם.³⁴

3. השוואת הפרשנים

נחמה הייתה הראשונה שהשכילה להתוות דרך לימוד מוגדרת ומבוססת, המעצימה את הלומד ומבטיחה את הצלחתו בהבנת במקרא ובהבנת פרשניו.

אין ספק שכל פרשן של התורה והתנ"ך כתב את פירושו לאחר שלמד את פרשנות קודמיו, אך נחמה הייתה הראשונה שהעלתה את השוואת הפירושים ליסוד מוסד בלימוד הפרשנות. היא 'הושיבה' את הפרשנים מסביב לשולחן שבבית מדרשה, דובבה את כולם, השוותה ביניהם ולא נמנעה אפילו מלבקר ולנזוף בהם.³⁵

33. נ' ליבוביץ, 'כיצד לקרוא פרק בתנ"ך', מ' חובב (עורך), **הגות במקרא: מבחר מתוך עיוני החוג לתנ"ך לזכר ישי רון**, אל, תל אביב תשל"ד, עמ' 138-129.

34. במכתב שנמצא בעזבונו טרחה לתאר את מיזם הגיליונות. ראו ארנד, בן-מאיר וכהן (לעיל הערה 27), עמ' 462. בהקדמה למכתב כותב העורך שהמכתב היה סיכום ביניים למפעל הגיליונות, ונכתב כנראה כמה שנים לאחר התחלתו. המכתב מופיע גם באתר [Nechama: Jewish Response to](http://Nechama.JewishResponse.to) Disaster, 2017. את המכתב סיימה בדברים הקרובים לשירה ממש: "הלא טוב לראות מעבר לכל הבדלי מעמד, השכלה, השקפה ואורח חיים, מעבר לכל הפלגות והמחלוקות, מרחקי המקום ומרחקי הלב המפרידים היום בין בני ישראל בארצות פזוריהם בעולם, ואף להנתנו – בין ישראל לישראל היושבים בישראל. הרי טוב לראות עוד רבים מבני עמנו מאוחדים בדבר אחד, והוא לימוד התורה וההתעמקות בה, התרפקות על פסוקיה, תיבותיה ואותיותיה, התעסקות והתעמקות הבאה לא מתוך צרכים מעשיים, לא כדי לעשות את התורה קרדום לחפור בה אלא מתוך אהבה אליה ומתוך אותה הרגשה עמוקה בחשיבותם המכרעת של דברי תורה אשר ניתן לה ביטוי במלים: 'כי הם חיינו ואורך ימינו'" (שם, עמ' 464).

35. דוגמה מצוינת לכך נמצא בשיעורה על שבירת הלוחות בפרשת כי תשא, ראו נ' ליבוביץ, **עיונים חדשים בספר שמות: בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים**, ירושלים תש"ל, עמ' 428. היא עוסקת בשיעורה בדעתו של הרשב"ם שלפיה תש כוחו של משה בראותו את העגל, ונפלו הלוחות מידיו ונשברו. וכך כתבה: "ולא נוכל לקבל כלל מה שפירש הרשב"ם [...] 'כשראה את העגל תשש כוחו ולא היה בו כוח להשליכם רחוק ממנו קצת...' וכן – ובקיצור – פירשו בחומש דברים: 'ואשרם – כי לא עצרתי כוח...' ונראה לנו שהרשב"ם, הנחשב לאחד מגדולי הפשטנים, התרחק כאן מאד מפשטו של מקרא. האם רצה הכתוב להראותנו כאן את חולשתו הפיסית של משה? האם זהו הנאמר בפסוק, שנשטטו הלוחות מידיו? נראה שדווקא התאור של שבירת הלוחות בספר דברים סותר לחלוטין את דבריו. ואתפוש בשני הלוחות ואשליכם מעל שתי ידי, ואשרבם לעיניכם. נראה ששלושת הפעלים שבפסוק המה יעידו יגידו, כי במלוא המרץ והכוח עשה משה מה שעשה, ולא מתוך אפיסת כוח, והוא שתפושם, השליכם, שיברם, ולא הם שנתברו" [חלק מההדגשות שלי, אד"ן].

4. ניתוח המדרש כפרשנות

נחמה הייתה הראשונה שהדגישה את מקומו המיוחד של המדרש בפרשנות הפשט. עד לימיה המדרש היה מוגדר מדרש בלבד, כשארין לו כל קשר לגישת הפשט. עד לימיה ראו את חכמי המדרש כמי שרצו להרחיב את המסרים החינוכיים העולים מהתורה. כך נכתבו המדרשים ומסריהם במנותק מהפסוקים, ורק לאחר מכן נקשר הקשר לפסוק בדרך של **אסמכתא** בלבד. נחמה הייתה כנראה הראשונה שבעומק הבנתה הראתה שלעיתים אין המדרש חיבור חיצוני הנסמך לדברי התורה בלבד, אלא לעיתים דווקא חיפוש הפשט הוא שהביא את הדרשן להציג את מדרשו המיוחד.³⁶

5. הענווה והנכונות להשקיע

תורתה של נחמה על חידושיה השונים הוצגו לפני התלמידים מתוך שילוב מופלא בין ענוותנותה ובין נכונותה להשקיע ככל הנדרש בכל תלמיד. כמה מקגשים דבריה **לאחר שלוש שנה של הפצת הגיליונות**, כשהמיזם הגיע לסיומו. בחודש אלול תשל"א נחמה מסכמת את שנעשה, ומזמינה את כל החפץ בכך להמשיך בלימוד עוד ועוד:

אני משקיפה ברגשי כבוד ושמחה על פני כל החיל הזה. זקנים ונערים, אמהות ונערות צעירות, מורים ומורות, פקידים ופועלים, ותיקים ועולים חדשים, בני כל העדות והגילים - עשרות, מאות ואלפים (כן!) הלומדים תורה לשמה, כי לא היו בלמודנו זה לא תעודות ולא בחינות, לא ציונים ולא פרסים, לא נקודות זכות ולא גמול השתלמות, ולא קצוצי מס הכנסה - אלא רק שמחת הלב למי שלומד תורה. "שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול". כל הרוצה להמשיך בלמוד זה או לפתוח בו מעתה יכול להזמין אצלי שנתונים מן השנים שעברו (תש"ב-ל"א), וכל מי שיענה לתשובות בכתב, **אמשיך לתקן ולהחזיר לו כאשר עשיתי שלוש שנה**.

ונא נא, אל יבושו המתחילים מפני טעויות, כי לא הבישן למד, ואל יחששו מהטרידני ואל יחוסו על זמני וכוחי, כי אדרבא: כל "המטרידני" בשאלות, וכל "המטרידני" בתיקוני תשובות ישמח את לבי ויוסיף לי כח בעבודתי.³⁷

סיכום הפרק על נחמה

ניסינו לפרט לעיל את עיקרי השיטה של נחמה, ולעמוד על המיוחד שבשיטתה. מתברר שהשפעתה החינוכית של נחמה חדרה לפעילותה הפרשנית, ורבים ראו בה מחנכת דגולה שהשפיעה על חניכים רבים.³⁸ פרופסור שאול ליברמן, מגדולי חכמי ישראל בדור האחרון, העניק לנחמה את הפרס על שם אשתו יהודית ליברמן. לאחר שנענתה לקבל את הפרס כתב לה בחודש אלול תש"מ את הדברים האלה:

אין בדורנו אף אחד, לא גבר ולא אשה, שתתן לחינוך היהודי כמוך. זכית ותורתך חדרה לכל חלקי העם במידה שאין כמוה.³⁹

ועוד הוסיף להסביר לאחר הענקת הפרס:

נתגלגלה זכות על ידה וזכתה נחמה לעשות מהפכה בפירושי הכתובים. היא חילצה את התוך מתוך הקליפות המרובות, הוציאה את האמת ואת הקרוב לאמת. הצילה את פרשנות המקרא מן הלקטנות (אקלקטיקה בלע"ז) וצמצמה אותה לדיסציפלינה מדעית. מהפכה זו נעשתה לא בחורשות האקדמיה, ולא באולמות של אוניברסיטאות, אלא בכותלי

36. גישתה זו של נחמה מצויה בספרי העיונים שלה ברבים מקטעי פרשנותה. ראו לדוגמה את הפרק על תכליתן של המכות. נחמה פותחת בציטוט שלוש מדרשים שונים העונים על השאלה למה לקו מי היאור תחילה. למדרשים אלה היא משווה את גישתו של רש"י ואת גישת הפרשנים החולקים עליו. דברי המדרשים הופכים בידה לפרשנות רגילה ופשטנית. ראו פרשת וארא בתוך ליבוביץ (לעיל הערה 35), עמ' 124.

37. ארנד, בן-מאיר וכהן (לעיל הערה 27), עמ' 469.

38. ראו מאמרו של ד"ר ח' כהן, 'מה אהבתי תורתך', מ' ארנד, ר' בן-מאיר וג"ח כהן (עורכים), **פרקי נחמה: ספר זכרון לנחמה ליבוביץ**, ירושלים תשס"א, עמ' 25-30. כהן מציין את השפעתה של נחמה על לימוד התורה בימינו. וכך כתב שם: "ההתפתחות הגדולה שחלה בשנים האחרונות בתחום לימודי התנ"ך במסגרות דתיות היא, לעניות דעתי, במידה רבה תוצאה של מיפעלה הברוך של נחמה. הקמת מכונים ללימוד מקרא ליד ישיבות גבוהות, הוצאת בטאונים דתיים ללימוד מקרא, ומעל כל אלה הוצאת פירושים מודרניים לספרי התנ"ך ברוח מסורת ישראל (בעיקר 'דעת מקרא') - כל אלה התגבשו לאחר שנחמה הצליחה לחדור בפעולותיה בתחום הפצת התורה לחוגים רחבים" (עמ' 27, הערה 6).

39. ארנד, בן-מאיר וכהן (לעיל הערה 27), עמ' 21.

הפתרון לקונפליקטים הנולדים על בסיס שתי אקסיומות אלה, יכול להיות מקומי-לוקלי או כללי-גלובלי.⁴⁵ הרמ"ב רואה בניסיונות של הרב דוד צבי הופמן⁴⁶ מימוש הגישה הלוקלית, בעוד הוא עצמו מציע את שיטת הבחינות כפתרון גלובלי.

לשיטתו, הסתירה שבין הכתובים אכן קיימת ומטרידה, ועל כן עלינו לנסות ולהבין בכלל מדוע הקב"ה כתב את התורה עם הסתירות שבה. הפתרון שמציע הרמ"ב הוא הבנת המקרא על דרך הגישה הקבלית הרואה בנוסחאות הסותרות ביטוי של **הבחינות השונות של התגלותו יתברך**. התגלות הקב"ה כפי שהיא נראית בעינינו נובעת ממידות שונות של הקב"ה. יש לקב"ה מידות או הנהגות שונות, לדוגמה מידת הדין ומידת הרחמים, ועלינו לנסות ולגלות את הבחינות המסוימות שהסיפור המקראי נשען עליהן בכל מקום. מתוך הסתירה שבין הבחינות נוכל לפי רמ"ב להציע מסר עשיר ורחב, שמציג הכלה של הבחינות המסוימות.

את שיטתו פרסם לראשונה בשני מאמרי יסוד שהופיעו ב**דעות**: ביטאון האקדמאיים הדתיים בישראל, שהופיע בירושלים בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת, בעריכת ד"ר גבריאל חיים כהן. כותרת המאמרים הייתה "אמונה ומדע בפרשנות המקרא".⁴⁷

רמ"ב פירט במאמרים את עיקרי שיטתו. כצפוי עוררה שיטתו הדים רבים ומגוונים בקרב לומדי התנ"ך מהקהילה הדתית-לאומית. לימים אסף תלמידו הנאמן של הרמ"ב, פרופסור יוסף עופר, את כל מה שהרמ"ב כתב על השיטה ואת מה שכתבו החולקים עליו, והוציא לאור את הספר **'שיטת הבחינות' של הרב מרדכי ברויאר**.⁴⁸ השקת הספר של פרופסור עופר התקיימה במכללת הרצוג בשנת תשס"ה, בהשתתפותם של הרמ"ב ושל חברו הקרוב, הרב יהודה עמיטל. מהרצאותיהם בערב זה עלה שהרמ"ב הבין ששיטתו נועזת וחדשנית, בעיקר מאחר שהיא נותנת לגיטימציה לגישת מבקרי המקרא, שעד אז בדרך כלל פרשני המקרא המסורתיים דחו אותם דחייה מוחלטת ונחרצת. הוא מסר את כתב היד לרב עמיטל. תגובתו של הרב עמיטל הייתה "זו מהפכה ויש לפרסם אותה".⁴⁹

וכך תיאר הרמ"ב במאמרו את שתי האקסיומות שהוזכרו. על האקסיומה הראשונה על האמונה בתורה מן השמיים כתב:

ואנחנו, שלומי אמוני ישראל, העדים הנצחיים לפועל ה' ולגבורתו, אנחנו מאמינים בכל עיקרי אמונת ישראל, אפילו אין הם 'מתקבלים על הדעת' במסגרת עולם הטבע. ואפילו יוכיחו לנו באותות ובמופתים שחוקי הספרות שוללים את קדמות התורה, לא נאבה ולא נשמע לראיותיהם; **שכן מקובלים אנחנו מפי כנסת ישראל הנצחית, שתורת ה' נגלתה באספקליה מאירה - בניגוד משווע לכל חוקי היסטוריה וספרות**. ואנחנו מאמינים בחוקי הטבע - רק בעוד עולם כמנהגו נוהג; ואנחנו כופרים בחוקי הטבע - שעה שהקב"ה מתגלה לקראונו [ההדגשה שלי, אד"ן].⁵⁰

ואת האקסיומה השנייה בדבר לימוד התורה על פי הכלים הספרותיים המדעיים תיאר כך:

התורה האלוהית ניתנה **במלבוש של שפה המדברת 'כלשון בני אדם'**; תורה היא - **ולימוד היא צריכה**, בכל שיטות המחקר של השפות, בכל דרכי הפרשנות וגילוי עומק הפשט.⁵¹

ועוד הוסיף:

עליו ללמוד תורה כדרך שיצאה מפי הקורא - בכל הכלים המדעיים העומדים לרשותו, בכל

45. על פי הגישה הלוקלית, הפרשן המסורתי מציע הסבר פרטני ומקומי לסתירות שבין הפסוק הנלמד לפסוקים אחרים. לעומת זאת הגישה הגלובלית מציעה דרך לימוד עקרונית שלפיה יש ללמוד ולפענח את כל הסתירות המצויות בחמשת החומשים.

46. הרב דוד צבי הופמן עמד בראש בית המדרש לרבנים בברלין עד שנות העשרים של המאה הקודמת. הוא יזם את המלחמה בביקורת המקרא והביע את רעיונותיו הפולמוסיים בפירוש שכתב על מרבית חומשי התורה.

47. מ' ברויאר, **'אמונה ומדע בפרשנות המקרא א'**, דעות, יא (תש"ך), עמ' 18-25; מ' ברויאר, 'אמונה ומדע בפרשנות המקרא ב', דעות, יב (תש"ך), עמ' 12-27.

48. ראו י' עופר (עורך), **'שיטת הבחינות' של הרב מרדכי ברויאר: קובץ מאמרים ותגובות** אלון שבות תשס"ה. המובאות מהמאמרים של הרמ"ב נלקחו מספר זה, וצוינו על פי מספרי העמודים של הספר.

49. בערב ההשקה סיפר הרב עמיטל שהכין עצמו לערב זה דווקא בקריאת מאמרו הראשון של הרמ"ב. לטענתו עדיף תמיד ללמוד על שיטות הגותיות חדשות דווקא מהפרסום הראשון שלהם.

50. עופר (לעיל הערה 48), עמ' 32.

51. עופר (שם), עמ' 20.

פשוטה, הסכמתה לדרכו של הרב סולובייצ'יק היא הסכמה למעשה לשיטת הבחינות. וכך כתב:

בסוף ניסיתי את הנשק האחרון: האם באמת את חושבת, שאין שום סתירה בין פרק א' לפרק ב' שבספר בראשית? ועל כך השיבה: לא, זה כבר דבר אחר. שהרי הרב סולובייצ'יק כבר גילה שהתורה ציירה לנו את דמותו של האדם הראשון בשני ציורים. אדם first ואדם second. כאן בוודאי יש סתירה.

זוהי תגובה אופיינית ביותר לנחמה, שיראתה הייתה קודמת לחכמתה. אם יבואו כל חכמי העולם ויוכיחו לה שיש סתירות בתורה, היא לא תאבה להם ולא תשמע להם, שהרי סופם להביא לידי כפירה בעיקר. אולם היא תקבל בלא היסוס את הדברים האלה, אם יצאו מפי הרב סולובייצ'יק; שהרי דבריו בוודאי לא יביאו לידי כפירה.

אולם מה שנחמה לא הבינה הוא, שהאשנב הקטן הזה שהרב סולובייצ'יק פתח כאן לבקורת המקרא, כבר פתח את השער לביקורת המקרא בכל התורה כולה. שהרי הדור העשירי של אדם first היה נוח, וגם הדור העשירי של אדם second היה נוח; ומכאן, שכבר יש לנו גם נוח first וגם נוח second. והואיל וכל אחד מאלה עבר את מאורעות המבול, כבר יש לנו כבר מבול first, ומבול second. ובאותה שיטה יש להוכיח, שיש גם אברהם first ואברהם second [...] וכן הלאה בכל ספר התורה. וכך כבר יכולים אנחנו ללכת לבטח בכל שבילי ביקורת המקרא. את הדברים האלה שמרתי בלבי ולא אמרתי לה. ואילו אמרתי לה, לא הייתה מקבלת אותם. שהרי הרב סולובייצ'יק לא הסיק את המסקנה הזאת משיטתו, ולפיכך גם היא לא תקבל אותה [ההדגשה שלי, אד"ן].⁵⁵

סירובה של נחמה לעסוק בשיטת הבחינות, כפי שהסביר הרמ"ב, נובע מכך שהיא מתעלמת לחלוטין מבעיות שהעלו מבקרי המקרא. אך נראה שהתעלמותה משיטתו נובעת גם מהקושי המתעורר כשבאים לפרש על פיה פרקי המקרא. שיטתו קשה, היא נשענת על חשיבה דיאלקטית, חשיבה שהולדתה בסתירה. שיטתו מחייבת את הלומד לחזור לסתירה ולדלות ממנה את התמונה השלמה.⁵⁶

המהפכנות של הרב ברויאר

הרמ"ב המשיך ללמד את שיטתו הפרשנית במכללת הרצוג שייסדה ישיבת הר עציון. הרב עמיטל, ראש ישיבת הר עציון, המשיך לתמוך ברמ"ב אף ששיטתו לא התקבלה בקלות על לב כל שומעיו. על פי הרשאתו של הרב עמיטל, מסר הרמ"ב את שיטתו במכללת הרצוג לאלפי תלמידיו שנים רבות. מאחר שדבריו נושקים לקבלה ורוחקים לעיתים מפשט הפסוקים, שיטתו קשה ומעטים אלה הלומדים אותה בתדירות.⁵⁷

אך מתברר שהשפעתה של השיטה הייתה עצומה ומהפכנית. השיטה נותנת לגיטימציה מלאה לכל גישה פרשנית ומכילה אותה, ואף מאפשרת להגיב על ביקורת מכל סוג. השיטה הציעה לראשונה לראות את הבחינה הספרותית כדיסציפלינה מקצועית מחייבת. השיטה דרבנה את הלומדים לחשיבה מקורית, חדשנית ונועזת. השיטה האיצה בתלמידים ובפרשנים לחשוב 'מחוץ לקופסה'.⁵⁸

55. י' עופר (לעיל הערה 48), עמ' 188.

56. עוד על הוויכוח בין הרמ"ב לנחמה ראו בספרה של דויטש (לעיל הערה 26), עמ' 192. על הקושי ביישום שיטתו עיינו א"ד יסלזון, 'שני פרשנים אמוניים שהיו במכללה בירושלים', **המעין**, נ.ב. (תשע"ז), עמ' 53-63. המאמר משווה את שיטת הבחינות לשיטתו הפרשנית של הרב יהודה קופרמן. בעוד הרמ"ב עוסק בסתירות שבין המקרא, עוסק הרב יהודה קופרמן בסתירות שבין פשט הכתובים למדרשי ההלכה הנלמדים מפסוקים אלה. שניהם מונעים מתוך האמונה העמוקה והתמימה בעיקרון של אחדות התורה שבכתב שהדגיש הרמ"ב, ושל אחדות התורה שבכתב עם התורה שבעל פה שהדגיש הרב יהודה קופרמן.

57. וכך תיארה ד"ר ראק את השפעתו של הרמ"ב כפרשן: "בתחום הפרשני, [...] חידושו הבסיסי היה בהנחלת גישת פשט בתוך ציבור הלומדים. לפני הרב ברויאר, עד כמה שלמדו תנ"ך בעולם היהדות הדתית בכלל ובעולם הישיבות בפרט, התמקדו בעיקר בדרשות חז"ל, בדרשנות חדשה (כמו בעולם החסידות), או בביתור ולימוד דברי הפרשנים הקלאסיים (למשל שיטתו של נחמה ליבוביץ זצ"ל). הרב ברויאר לימד בישיבת הר-עציון ובמקומות אחרים, ובזכותו יש כיום לימוד רווח בישיבות המתמקד בפשט הפסוקים כבעל משמעות ראשונית עצמאית. גישה פשטנית היא כמובן לא חידוש בלעדי של הרב ברויאר, אבל בפועל נראה שהלימוד הרווח של הפשט בעולם הישיבות כיום נובע מכך כחו" – ראו א' ראק, 'הרב מרדכי ברויאר', **פרשני המקרא**, שיעור מספר 31.

58. הערכה שכזו כתב גם פרופסור סימון כשסקר את לימוד המקרא בהקדמה לספרו **בקש שלום ורדפהו** (לעיל הערה 20), וכך כתב: "את מחסום הפחד בפני התמודדות אמיצה עם חקר המקרא (שלא נפרצה לא בידי נחמה ליבוביץ ולא באמצעות פירוש דעת מקרא), סדק במידה מרשימה הרב ברויאר. הוא הגן הרב האורתודוקסי הראשון שלא חשש להודות בפה מלא בתוקפן של הקושיות שהעלתה ביקורת המקרא הקלאסית בדבר אחדותו של ספר התורה, ושלל רק את תשובותיה. מה שנראה למבקרי המקרא כרב-שכבתיות, אינו לדידו אלא ריבוי פניו של הכתוב, אשר אמתו המורכבת לא ניתנה להבעה אלא באופן דיאלקטי. התורה מדברת כלשון בני אדם, מותאמת לכוח הקליטה שלהם, ואינה אומרת את דבריה כמשנה סדורה הנקיה ממתחים ומסתירות, אלא באמצעות קולות מנוגדים, העולים מתוך פרשיות נפרדות המייצגות את הבחינות השונות של אותו העניין. גם אם

סיכום הפרק על הרב ברויאר

פרט לחידוש הפרשני של הרמ"ב המתבטא בהצגת שיטת הבחינות ובביסוסה, נחשב הרמ"ב לגדול חכמי המסורה ולמומחה הראשון לנוסח המקרא בדורנו.⁵⁹ בזכות הישגיו בתחומי הנוסח והמסורה זכה ביום העצמאות בשנת תשנ"ט בפרס ישראל לספרות תורנית, ואף התכבד לברך את באי הטקס בשם כל מקבלי הפרס באותה שנה.⁶⁰

אנו התמקדנו בהנהגתו המהפכנית בכל הקשור ללימוד המקרא ולפרשנותו. ניסינו להראות שהשפעתו על הלימוד התבטאה בשני נושאים: 1. הרמ"ב הציג לראשונה שיטה פרשנית חדשה, מקורית ונועזת - הלוא היא שיטת הבחינות; 2. השפעתו הרבה נבעה מהדרך שהתווה לפרשנים אחרים בני דורו. הצגת שיטתו פתחה למעשה פתח רחב המאפשר לתלמידיו לבחון פירושים חדשים ונועזים בלי כל חשש שיואשמו בהצגת פירושים הסובלים מפגם אמוני.⁶¹

ג. המהפכן השלישי, הרב יואל בן-נון (1946-)

הרקע

הרב יואל בן-נון (הריב"ן) נולד בחיפה להורים שעסקו בחקר המקרא והלשון העברית. פעמים רבות העיד על עצמו שפעילותו הלימודית והמחקרית עוצבו למעשה בבית הוריו.

לאחר שחרור גוש עציון במלחמת ששת הימים, עזב את ישיבת מרכז הרב והיה בין מייסדי ישיבת הר עציון שבאלון שבות, בראשות הרבנים עמיטל וליכטנשטיין. אחד מהמאפיינים החשובים בפעילותו היה טיפוח לימוד התנ"ך, ובעיקר לימוד התנ"ך על בסיס הסיור ברחבי הארץ. ריב"ן לא נח ולא שקט עד שהצליח לשלב את הממצאים בשטח עם הכתוב בתנ"ך ובדברי חכמים.

עיקרי שיטתו

בקיץ של שנת תש"ע חש הריב"ן שהגיעה העת לתאר בפירוט את פריצת הדרך בלימוד התנ"ך שהצליח ליזום "בישיבת הר-עציון ובנותיה". במאמר שכתרתו 'על דרך לימוד התנ"ך בישיבות' הוא מונה מי היו מוריו שלימדוהו "לטייל עם התנ"ך".⁶² במאמרו הוא מצוין שהיום בשבתנו כעם חופשי בארצנו, יש חשיבות עליונה לשוב אל לימוד התנ"ך בלי כל מגבלות שנכפו על הלומדים בעת ישיבתם בגלות. וכך תיאר את החדשנות שבשיטתו, בעת שהוא מדגיש שאין בדרכו משום מרידה או שינוי בעולם האמוני או ההלכתי המחייבים:

כך נסללה דרך עצמאית בין ההסתופפות בצל הפרשנות והמדרש לבין ההיסחפות אחרי

לא קמו לו תלמידים מובהקים ההולכים ממנו בדרכו, דומה **שהייתה לו השפעה ישירה ובלתי ישירה** על ההתעניינות הגוברת בכמה מיישיבות ההסדר בלימוד המקרא כדיסציפלינה רצינית בפני עצמה" [ההדגשה שלי, אד"י] (שם, עמ' 40-41).

59. ידידו הקרוב של רמ"ב, פרופסור משה בר אשר, סקר את מפעלו המדעי של הרמ"ב **בספר היוכל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות**, א, 'ירושלים תשנ"ב'. במאמר הפותח את ספר היוכל בר אשר סקר את שיטת הבחינות וסיכם את דבריו כך: "תהא אשר תהא דעתנו על השלוב שביקש ברויאר לשלב בין שתי תפיסות העולם, זו שבמסורת ישראל מבפנים וזו שבאה מבחוץ, בין שנדחה אותו ובין שנקבלו, על כורחנו אנו מודים **שהוא עשה יותר מרבים להחזרת העיון בתורה שבכתב לבית המדרש הישן**. ואם לא מכוחו הרי מכוח כוחו ממש, עלה וצמח חוג גדול של לומדי תורה בדרך הפשט בין תלמידי הישיבות החדשות [...] בזה וגם בזה, במחקר הנוסח והמסורה ובפרשנות הפשט של המקרא, נמצא ברויאר בין מחזירי אבדות לבעליהן. תחומים אלה שביט גידולם היה בין חכמי ישראל בדורות קדמונים, נדחו כליל מידי שלומי אמוני ישראל בדורות רבים ועד לדורותינו. רק מעמיק גדול היוורד אל השיטתו ויודע לקרא את השיטתו ובין השיטתו, העוסק בדקדוקי אותיות, אבל בעל כח הכללה, אוהב מקרא ומושקע כולו בד' אמות של הלכה, יכול היה לזכות את הרבים במפעלים אלה" [ההדגשות שלי, אד"י] (שם, עמ' 5).

60. הישגיו העצומים של הרמ"ב בתחומי התמחותו נעשו כולם שלא במסגרת אקדמית. ייתכן שזו הייתה הסיבה להרבה מההתבטאויות הפסימיות והסרקסטיות שהיו מלוות תדיר את שיחו ושיגו. גם בר אשר עסק בכך במאמרו שהוזכר בהערה הקודמת: "הרב ברויאר הוא כיום מן היחידים שבחקורי חכמת ישראל (מאלה שאינם עוסקים בהלכה ובספרות רבנית), שפעילותו המחקרית רבת האנפין וכבדת המשקל, נעשית מחוץ לכותלי האוניברסיטאות. הוא והרב יוסף קאפה הם מן הבודדים שרגליהם נטועות בעולם התורה מבית המדרש הישן, וחקורי חכמת ישראל נהנים מתורתם ומייסדים עליה את מחקריהם" (שם, עמ' 7).

61. החדשנות שנקטו הפרשנים שראו עצמם כתלמידי הרמ"ב הביאה אותם לעיתים לעמדות שחרגו אפילו מעמדתו החדשנית של הרמ"ב עצמו. בתגובה על תופעה זו הרמ"ב פרסם מאמר לאחר כארבעים שנה מפרסומה הראשון של שיטתו – מ' ברויאר, **'על ביקורת המקרא'**, **מגדים**, ל (תשנ"ט), 107-97. במאמרו מְכַבֵּה הרמ"ב את העובדה שתלמידיו 'פיתחו' את שיטתו לכיוונים לא אמוניים ולא רצויים. וכך כתב: "ממקורות רבים אני שומע, שאני אמנם פתחתי שער לדרך חדשה, אך נעצרתי באמצע הדרך. אני גיליתי שהתורה היא אלוהית גם אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות; אך עדיין אני סבור שכל הבחינות האלה נכתבו בידי נביא אחד – הוא משה בן עמרם שקיבל תורה מסיני. ואילו הם צעדו עוד צעד נוסף. ולדעתם, התורה היא אלוהית – לא רק אם היא כוללת בחינות רבות וסותרות – אלא גם אם נכתבה בידי נביאים אחדים, שניבאו בשם ה' בתקופות שונות. זו היא תמצית התורה החדשה על רגל אחת, ואני שומע אותה בהודמנויות רבות **בתרעומת גלויה ואף בכאב**" [ההדגשה שלי, אד"י] (שם, עמ' 99).

62. בן-נון (לעיל הערה 14). כך תיאר הריב"ן את מוריו: "כאן אנו הולכים כבר בדרכים סלולות יחסית, אם כי רק מעטים בישיבות ובקהל הרבנים מכירים אותן. קדמו לנו שני דורות של חוקרים ומלומדים שחיברו את המקרא עם ארץ המקרא. פרופ' שמואל קליין ותלמידו פרופ' יהודה אליצור, פרופ' עמנואל לעף ותלמידו (ומתרגמו לעברית) פרופ' יהודה פליקס, אפרים וחנה הראובני ובנם נגה הראובני, יוסף ברסלבי, כולם זיכרונם לברכה, ועוד רבים אחרים, כבר הניחו יסודות איתנים להבנת המקרא מתוך הכרת הארץ, נופיה (הטבעי וההקלאי) וצמחייתה" [הסוגריים במקור, אד"י] (שם, עמ' 170). המאמר גם פורסם באתר של הריב"ן, **מרחבי מקראות: פרשנות, מאמרים, חיבורים, הלכות**.

הביקורת המתיימרת להיות מדעית. כך גם קראנו ולמדנו את פרשני כל הדורות מבלי לוותר על עמדה עצמאית. קריאה כזאת רק מעשירה את הבנת רש"י ורשב"ם, ראב"ע, רד"ק ורמב"ן, מפני שהיא חושפת את כל ההבדלים, הקטנים והגדולים, בין הכתובים והפרשנים. במקום להכניס את הקריאה הישירה של הפסוקים בדלת האחורית עם 'השלט' - "מה היה קשה לרש"י?" - אנו הולכים מן הפסוקים אל הפרשנים כולם, בדרך ישרה, כמו בלימוד עיוני ראוי לשמו, בגמרא. ה'חזון אי"ש' הוא שאמר (כפי ששמעתי מתלמידו), לא ללמוד גמרא לפי רש"י, כמו בלימוד בקיאות או 'דף יומי', אלא להשתדל להבין תחילה את הגמרא כמות שהיא, ואז לעיין ברש"י ולהבין את חידושו.

אכן, לא היה לנו שום צורך פנימי למרוד, לא באמונה, ולא בהלכה. לא גדלנו בגולה, ולא בגטו שכבר לא הכרנו. מרחבי החופש, היושר והאומץ של 'תורת ארץ ישראל' העניקו לנו

כוחות חדשים וביטחון פנימי.⁶³

במאמר הוא מונה מאות מהחידושים שלו הנובעים מגישתו המיוחדת ללימוד התנ"ך. בחידושו הוא עוסק בסתירות בין הכתובים, בחזרה על הכתובים ללא צורך לכאורה, בהמצאות פרשיות שלא במקומן הטבעי ובפרשנות בסיסית של מילים ומונחים. אפשר לסכם את גישתו המיוחדת בעקרונות האלה:

- גישה ישירה וצמודה אל הנוסח המקראי ללא עיון קודם בפרשנים ופיתוח הבנות חדשות ומקוריות.
- עיון מקיף וכולל בסיפורי המקרא מתוך הבנת הפסוקים על פי ניתוח המקבילות הקיימות למילים או לפסוקים אלה.
- עיון מקיף בלשון המקרא הכולל את ניתוח הטעמים והמסורה, והשפעתם על הבנת פשט הכתובים.
- אפיון ומיון של הפרשנים הקלסיים ושל המדרשים כדי להבין ולהפנים את השיטות של הפרשנים הקלסיים ושל חכמי המדרש.
- שעבוד המדעים הרלוונטיים, בעיקר ארכאולוגיה, היסטוריה וגאוגרפיה, להבנה טובה ורחבה יותר של סיפורי התנ"ך.

איש התנ"ך

ייחודו של הריב"ן הוא השילוב והשליטה בכל המאפיינים המוזכרים. הריב"ן מצטייר כאיש של תנ"ך, תלמיד חכם שכל דיבורו וכל הווייתו מושפעים ישירות מהתנ"ך ומעולם התנ"ך. וכך תיאר במאמרו את תחושותיו בעת לימוד המקרא על פי דרכו המיוחדת: "הדרך אשר סללנו בעזרת ה' בלימוד התנ"ך מתוך התנ"ך עצמו, נתנה לנו ביטחון עצמי ותחושה של רוח גדולה מאת ה' ושל 'חדש ימנו כקדם'".⁶⁴

הביטחון העצמי שפיתח אף אפשר לו להתמודד עם בעיות שהעלו מבקרי המקרא בדרך אחרת מזו שהציג הרב מרדכי ברויאר. הרמ"ב טען שהניתוח הספרותי של מבקרי המקרא מחייב ועליו בנה את פירושו על פי שיטת הבחינות.⁶⁵ לעומתו הריב"ן סבור שפעמים רבות אפשר להסביר את הסתירות שבלשון המקרא על סמך עקרונות הלשון. מכאן שאין צורך לקבל אפריורי את השיטה הספרותית של מבקרי המקרא, המוכרת כשיטת המקורות או כתורת התעודות.⁶⁶ השפעתו של הריב"ן על תלמידיו נובעת בלי ספק גם מהיכולת שלו להציג את פרקי התנ"ך כפרקים רלוונטיים, הקשורים קשר הדוק לחיים המתחדשים של הציבור הישראלי כאן בארץ אבותיו. ניתוח לשון התנ"ך והצגת סיפוריו, הבהרת ההבנה של מפרשיו לדורותיהם, דקדוקי הלשון המיוחדים והמאירים לצד הקישור לגאוגרפיה, לבוטניקה ולזואולוגיה של ארץ ישראל, חוברים יחדיו כדי להציג תמונה רחבה, חדשה, מְפֹרָה ומחנכת.

ריב"ן דאג להוראת התנ"ך בישיבה החדשה של הרב עמיטל, ובד בבד היה בין מנהלי בית ספר שדה בכפר עציון.

63. בן-נח (שם), עמ' 169-170.

64. שם, עמ' 168.

65. עיינו לעיל בפרק על הרב ברויאר ושיטת הבחינות.

66. וכך ביקר הריב"ן את הרמ"ב ואת שיטתו במאמרו הרחב המופיע באתר האינטרנט שלו (לעיל הערה 62): "גם חשבתי, שדווקא שיטת 'הבחינות' של הרב ברויאר צריכה להעדיף כיוון המראה חלוקות סגנוניות שונות, שאינן חופפות תמיד את חלוקת 'המקורות' הביקורתית, ואבחנה זו יכולה להיות גם ההבדל העקרוני בין שתי הגישות. אולם הרב ברויאר העדיף להציב דרך אמונית שמקבלת את החלוקה הספרותית הביקורתית, ולתת לכך משמעות אמונית-דתית בכך שרק בורא עולם ונותן התורה יכול לכתוב ספר שיש בו סגנונות שונים, ואף סתירות פנימיות חריפות (שהרב ברויאר נתן את כל שכלו ונפשו לפרשן), ודבר כזה שום אדם לא יעשה. כיוון שהרב ברויאר ראה את תפקידו בתחום זה, בביסוס עמדתו האמונית, לא היה בו שום רצון לשמוע שום ערעור על טענות הביקורת כשהן לעצמן, אפילו במקומות שמחקר המקרא עצמו כבר שינה פניו מאז ימי גונקל, ויש בו כיום גם גישות של פתיחות לכיוונים ספרותיים שמקבלים את המקרא כמות שהוא".

בבית הספר שדה בכפר עציון טיפח את היציאה לשטח עם התנ"ך. בזכות מוריו החל "לטייל עם התנ"ך" כמדריך הסוחף אחריו את עשרות תלמידיו.

דרכו המחקרית של הריב"ן מביאה אותו לעימותים חריפים עם אנשי האקדמיה ועם הארכאולוגים. הוא מנתח את ביקורתם בקור רוח, וטוען שביקורתם מתבססת על ההיעדר. לטענת הארכאולוגים, אם אין בשטח ממצאים מתקופות מסוימות, חייבים להסיק שסיפורי המקרא על תקופות אלה הן אגדות עם ותו לא. ריב"ן הולך בדרך הפוכה. לשיטתו ההיעדר הארכאולוגי בכלל גדול לאין שיעור מהממצא הארכאולוגי. מכאן שעליו כאיש תנ"ך אמוני, לעסוק אך ורק בנמצא ולא בהיעדר. ואכן במאמרו הוא עוסק בעשרות ממצאים ארכאולוגיים ועשרות שמות שהשתמרו ומצליח לקשרם בדרך הגיונית ומדעית לתיאורי התנ"ך.

תנ"ך בגובה העיניים

שיטת לימוד התנ"ך של ריב"ן כוללת ניתוחים אנושיים ופסיכולוגיים של גיבורי התנ"ך. כך ריב"ן חוקר את מניעיהם האנושיים של אבות האומה ושל נביאיה ומלכיה. שיטתו זו נודעה בציבור בשם "לימוד התנ"ך בגובה העיניים". גישתו זו גרמה לעימות חריף בינו לראשי הישיבות השמרנים של הציונות הדתית שהסתייגו מניתוח הפעילות של גיבורי התנ"ך באמצעות כלים אנושיים ופסיכולוגיים.

ריב"ן אינו מוכן לנטוש את עקרונות שיטתו. במאמרו הוא עוסק בכך מתוך שהוא מדגיש שגישת ה"תנ"ך בגובה העיניים" היא הגישה היחידה והמחייבת מבחינה אמונית. וכך כתב במאמרו המורחב באתר האינטרנט שלו:

הפולמוס היחיד, שנתקלנו בו נגד דרכנו בלימוד התנ"ך, בא מחבורת תלמידים של הרב צבי ישראל טאו, שהביאו אליו ואל הרב שלמה אבינר, ציטוטים משיעורים ומאמרים שכתבנו, וכתבו תלמידיו. הדברים הגיעו אל הרבנים מקוטעים כמובן, באמצעות הקלטות סתר, וסימון חצאי משפטים במאמרים שונים. באחד משיעורי קם תלמיד כזה, והתווכח עמי בגלוי, על היחס לגדולי הדמויות במקרא כבני אדם, ולא כמלאכים. עניתי בהתרגשות כואבת וסוערת, כי בשעה שחשבו בני ישראל, שמשוה רבנו עלה לשמים והפך למלאך - "כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים, לא ידענו מה היה לו" (שמות ל"ב א) - הם התייאשו מתורה שיכולים לקבל אנשים בני תמותה על הארץ, ועשו את העגל - מותו וקבורתו של משה כאיש הם הערובה היחידה לקיומה של תורת ה' בארץ, תורה המיועדת לבני אדם רגילים.

יותר מזה, הגישה העקרונית של תנ"ך בגובה שמים, שהופכת את הדמויות הגדולות ל"מלאכים", היא גישה נוצרית, הפוכה לתורה! היא רווחת בכל הדתות שבני אדם יצרו, אשר מלאות דמויות של 'קדושים'. דווקא תורתנו הנתונה מן השמים, היא האחת והיחידה שאין בה דמויות כאלה, וזה אחד ההבדלים הבולטים בין תורת אמת שניתנה משמים, לבין הדתות כולן. בני אדם זקוקים לדמויות של 'קדושים', והם יוצרים אותם; אבל ה' בוחר בבני אדם שמסוגלים לשמוע ולקיים את דברו בארץ, ולכן הוא יצר אותנו - "עם זר יצרתי לי תהילתי יספרו" (ישעיהו מ"ג כא) [ההדגשות שלי, אד"י].

מהפכתו של הרב יואל בן-נון

1. ממשק מדעי כולל

הריב"ן הוא המוביל מבין חכמי התנ"ך שהשכילו לבחון את ממשקי התנ"ך עם כל המדעים הרלוונטיים. גישתו המחקרית מוכנה להתמודד עם האתגרים שמכתיבות דיסציפלינות מדעיות מגוונות, ולכולן מגע הדוק או רופף עם התנ"ך.

הריב"ן בוחן את סיפורי התנ"ך על רקע המבנה הגאוגרפי של אזורי הפעילות, כשהוא מוסיף לכך את חקר השתמרות השמות במרחב הגאוגרפי התנכי.

הריב"ן לומד את מסקנות העולות מהחפירות הארכאולוגיות בארץ ובמרחב, ובוחן כיצד הן מתיישבות עם סיפורי המקרא.

הריב"ן עוסק בניתוח ספרותי של פרקי התנ"ך על פי כללי חקר הספרות. מכאן הוא עובר למחקר הפילולוגי של כל מילה ומילה בתנ"ך ועוקב אחר המקבילות למילה זו בתנ"ך עצמו ובשפות מקראיות אחרות.

הריב"ן שוזר את כל המסקנות המדעיות לתמונה הוליסטית אחת של פרשנות התנ"ך. בכך הוא מצליח להציג

תמונה עובדתית וערכית הרלוונטית ללומד בן-זמננו בכלל וללומד היושב כאן בארץ בפרט.

2. מטיילים עם התנ"ך

הריב"ן מטפח את הטיוטל עם התנ"ך. לשיטתו, אינו דומה הלומד בחדר הכיתה ללומד מתוך הליכה ממשית בדרכי הקדמונים. כך הוא הולך בדרך האבות בעקבות אברהם אבינו, מתוך שהוא יודע להגדיר בדיוק היכן השאיר אברהם את שני נעריו, והחל בצעידה הטעונה עם יצחק בנו אל הר המוריה. זו הליכה שיש בה משמעות עמוקה בהרבה מכל לימוד 'סטירלי' בחדר הכיתה.

3. לימוד תנ"ך להמונים

הריב"ן כמורה וכמנהיג במוסדות חינוך למיניהם מטפח את לימוד התנ"ך הן לתלמידי המוסד והן לאלה שאינם מתלמידיו. ביוזמתו מתנהלים כבר עשרות שנים ימי העיון בתנ"ך במכללת הרצוג ובישיבת הר עציון, והוא משתתף פעיל בהנחיית הסיוורים הלימודיים שמשמשים חלק אינטגרלי של ימי העיון.

4. הלימוד ההוליסטי והרלוונטי

הריב"ן שולט במכמני הפרשנות והמחקר, והוא מצליח להציג לפני הלומד תמונה גדולה ורחבה, שתמיד יש בה גם לקחים מוסריים וערכיים המקרינים על חיינו כאן בארץ בדור התחייה. אין לימוד מנותק. יש רק לימוד מחנך המתקשר בנימים רבים לחיינו המתחדשים בארץ ישראל.

סיכום הפרק על הרב יואל בן-נון

הרב יואל בן-נון מעורב ביותר בציבוריות הישראלית בכלל, ובתפקידה ותפקודה של הציונות הדתית בפרט. מאז מלחמת ששת הימים הביע את דעותיו בכל אירוע מיוחד ובכל צומת בחייה של מדינת ישראל. מאמריו מתפרסמים בכל ערוצי התקשורת הכתובה והאלקטרונית, וספריו בנושא מתפרסמים מעת לעת.⁶⁷ אנו התמקדנו במאמר זה בהשפעתו של הריב"ן על מהפכת לימוד התורה בדורנו וניסינו לנמק מדוע נבחר כאחד משלושת מובילי מהפכה זו.⁶⁸

סיכום

על הבמה המורכבת של מציאות מעורבת שבה מצאנו את מטפחי לימוד תנ"ך ואת מעכבי, עולים שלושה מהפכנים הפועלים כל אחד בדרכו המיוחדת. השלושה סוללים את הדרך המהפכנית ללימוד התנ"ך ולחידוש פרשנותו והבנתו בימינו.

בלשון מליצית מעט נוכל לסכם ולומר כך:

טובה עשה עמנו הקב"ה כששלח לנו שלושה שוערים נאמנים לבית המדרש לתנ"ך.

נחמה ע"ה פתחה את שערי בית המדרש והזמינה אליו את כל המסוגל וחפץ ללמוד.

הרב מרדכי ברויאר ע"ה פתח את שערי בית המדרש והזמין אליו כל פרשן, מבלי לשאול למוצאו ולהשקפת עולמו.

הרב יואל בן-נון שליט"א פתח את שערי בית המדרש, ושלח את תלמידיו לטייל עם התנ"ך

ולבחון את שמלמדים על התנ"ך ועל הבנתו, כל המדעים הרלוונטיים.

67. ראו לדוגמה את ספריו של י' בן-נון, **נס קיבוץ גלויות: כוחה של יהדות ישראלית: כולל מקראה לליל העצמאות**, בעריכת א' יחיאל, תל אביב תשע"א; **המקור הכפול: השראה וסמכות במשנת הרב קוק: לאחד את הבלתי מתאחד**, ירושלים תשע"ג.

68. פרופ' חיים וקסמן מאוניברסיטת רודגס בארה"ב פרסם בשנת 2014 מאמר באתר TheTorah.com, שנושא הוא "גישות מחקר סוציולוגיות לניתוח נושאים מהתחום התורני-חברתי". ראו: (2014) C. I. Waxman, *Why Now? Toward a Sociology of Knowledge Analysis of TheTorah.com*. אתר TheTorah.com הוא הפרסום המרכזי של פרויקט אמריקאי להפצת דברי תורה, הידוע בשם "Project TABS-Torah and Biblical Scholarship". וקסמן מקדיש במאמרו פרק לגישות החדשות ללימוד התנ"ך בארץ, וכך תיאר שם את תפקידו של הרב יואל בן-נון בהפצת לימוד התורה: Yoel Bin-Nun is probably the central figure in the "revolution" in Tanakh study that has taken place during the past three to four decades. In contrast to Breuer's approach which showed a strong interest in what critical scholars considered sources, but interpreted these as original aspects of God's revelation, Bin-Nun developed an approach that places emphasis on the historical, geographical, and linguistic contexts of passages in Tanakh. In-depth knowledge of these areas, he strives to demonstrate, both illuminates Tanakh and responds to the problems raised by biblical criticism. He is a challenging and creative thinker and writer on a range of topics especially the role of Religious Zionism in Israeli society and world Jewry, but his specialty is Tanakh. In that capacity, he heads the center at Herzog College; he is an editorial board member and frequent contributor to *Megadim*, the Tanakh journal published by Herzog College; and was one of the initiators of the annual "Yemei Iyun" Tanakh conference held at Herzog College. Founded initially as two intensive study days which attracted approximately 150 Israeli teachers of Tanakh, the program has grown to a four-day major conference attracting thousands of participants from around the world, who hear lectures from well-known religious Tanakh scholars.